

Bécs, nemzeti függetlenség, zsidók

A kritikus elemzésre mindig kész
publicista Lengyel Lászlónak, barátsággal.

1. A tengely szó azóta, hogy az ember szekeret használ, az együttműködés, közös fellépés metaforája. Az első politikai „tengely”, amelyet ezzel a szóval illettek, Hitler és Mussolini együttműködési szerződése volt (*Achse Berlin–Rom*), a kifejezés először Mussolini beszédében hangzott el: *questa verticale Berlino–Roma non è un diaframma, è piuttosto un asse*, „a Berlin–Róma ív nem egy választóvonal, hanem egy tengely” (1936. november 1). A háborús készülődés és a második világháború idején a tengely meghosszabbodott (Róma–Berlin–Tokio, 1940), s hamarosan más országok is rákapcsolódtak (Magyarország, Románia, Szlovákia stb.). A „tengelyhatalmak” (*Achsenmächte, Potenze dell’Asse, Puterile Axei* stb.) egymás szövetségeseiként léptek fel, de mindegyikük a saját háborús céljait akarta elérni.

A tengelymetafora érdekesen alakult a második világháború után. Karl Jaspers 1949-ben megjelent könyvében¹ történeti dimenzióban kezdte használni. *Achsenzeit*nek nevezte az i. e. első évezred középső századait, amelyekben az akkori világ négy nagy kultúrájában, addig egymással csak laza érintkezésben lévő térségeiben (Kína, a Közel-Kelet: Irán–Mezopotámia–Izrael, Egyiptom, Hellasz) hasonló társadalmi és kulturális átalakulások mentek végbe: az elit újrafogalmazta a politikai struktúra és a transzcendens viszonyát, vallásalapítók, próféták, filozófusok erkölcsi mércét állítottak a politikai rend és a társadalom elé. Innen ered a világi és szellemi hatalom elválasztásának eszméje. Shmuel N. Eisenstadt (1923–2010) és neves szerzői munkaközössége az ókori történelem jelenségeinek széles körében használta fel a fogalom magyarázó potenciálját.² Jan

Assmann egyik újabb könyve,³ amely megkapta a *Friedenspreis des Deutschen Buchhandels* igen jelentős díjat, a jaspersi fogalomban a modern eszmerendszer alapító mítoszát látja, azt a törekvést, hogy eurocentrizmus helyett világtörténeti perspektívában nézzük korunkat.

Nálunk ma más világ van. A második világháború éveiből fennmaradt baljós fogalom Csurka István fejében ideologikus rögeszméjéhez kapcsolódott: hogy a nemzetközi zsidóság a nemzet létét fenyegeti. Nálunk a „New York – Tel Aviv tengely” formula, tagadhatatlan nyelvi lelemény, állandó eleme frazeológiai szótárunknak, már-már folklorizálódott. Nálunk ez a körmönfont célzás, átlátszó utalás a politikai vagy kormányzati zsidóellenességet jeleníti meg. Cikkemben nem Csurkával és utódaival foglalkozom, jó másfél évszázaddal korábbra megyek vissza.

2. Az esszencialista nép- vagy nemzetfelfogás, amely szívesen adja ki magát hazaszeretetének, elutasít minden idegent, és ennek partikuláris esete a zsidók elutasítása. A magyar nemzeti hagyomány jelenkori zsidóellenes elemei véleményem szerint az osztrák–magyar kiegyezés (1867) utáni politikai helyzetből erednek, s tudok egy nagyon szemléletes példát előzményeire és átalakulására.

Gasparich Márk (1810–1853) muraközi parasztfiú (születési helye Drávaegyháza/Cirkovlya), Szt. Ferenc-rendi (marianus) szerzetes (szerzetesi nevén: Cletus/Kilit) 1835-től népszerű magyar hitszónok volt Pesten, a Ferenciek terén álló templomban. Népszerűsége Stanislaus (Szaniszló) Albach (1795–1853) német hitszónokéval vetekedett. A 1838. évi nagy árvíz idején személyesen is részt vett a mentésben, prédikációival naponta nagy közönséget vonzott a társadalom minden rétegéből. A Helytartótanács az áthelyezését kérte, mert – úgymond – inkább hirdeti a nacionalizmust, mint a megfeszített Krisztust, továbbá szerzetesi ruhában jár színházba, de a városban polgári ruhát visel. Vidéken, kedvét veszítve, beszédeit, írásait rendezte kötetbe. A zsidók nagy ellensége volt, mert – írta 1840-ben – „az Isten-Mester (...) szent tudomány(á)t elfogadni nem akarák,

1 *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (Zürich: Artemis Verlag, 1949).

2 *Kulturen der Achsenzeit. Ihre Ursprünge und ihre Vielfalt*, I–II. köt. (Suhrkamp, 1987).

3 *Achsenzeit: Eine Archäologie der Moderne* (München: C. H. Beck, 2018).

s a szabadulást a szabadságot hozóval meggyilkolák”.⁴ Egyszerre hirdette a középkori zsidóellenességet és a polgári társadalom eszméit; támadta a Talmudot, és kívánta azt, hogy a zsidók „vetkeztessenek ki a zsidó nemzetiségből, szokásból, természetből, s úgy ha magyarokká lettek egyszer ezekre nézve, legyenek polgárokká. (...) Minek nekik a nemzetiség, miért nem hajlanak egygyé olvadni mindenre nézve mindazokkal, kik között élni kénytelenek?” E cikke megjelenésekor Gasparich már a reformnemzedékhez tartozott. 1848-ban szónoklatokban érvelt a jobbágyfelszabadítás mellett. Szülőföldjének horvát népét magyar hazafiságra buzdította. Későbbi vádirata szerint „első perctől kezdve Kossuth Lajos ügyének leglelkesebb agitátora és a trón kérlelhetetlen ellensége volt”. Az év őszén Letenyén beállt a honvédseregbe, Perczel Mór tábornok törzskara mellett a délvidéki harcokban mint a Zrínyi-csapat tábori lelkésze szolgált, fegyverrel is (Szenttamás, Pancsova, Temesköz, Szőreg/Szeged). Hadnagyi, majd főhadnagyi rangot kapott. Későbbi életrajzírója Perczel Kapisztrán Jánosának nevezte. A világosi fegyverletétel után álneveken (Hetessy, Farkas, Vörös) vidéki kolostorokban, Budán a Császár-fürdőben bujkált, kitartásra buzdító cikkeket írt, ismerkedett az utópista szocializmussal (Fourier), részt vett Jubál Károly (1817–1853), Noszlopy Gáspár (1820–1853), Kossuth Zsuzsanna és Makk József Habsburg-ellenes függetlenségi szervezkedéseiben. 1852-ben egy Mazzinéhoz írt levelét az osztrák hatóságok elfogták, Gyöngyösön letartóztatták, s mint államfogylyot az Újépületben tartották; a haditörvényszék felségárulásért kötélt általi halálra ítéltre, degradálták, azaz papi rangjától megfosztották, Pozsonyban kivégezték.⁵ (Mint Jubált és Noszlopyt is.) Gasparichot a r. k. egyház

4 Gasparich Kilit Márk: „A zsidók”, *Literáriai Csarnok*, II. évf., 18. sz. (1840. június 7.), 69–71. A cikk teljes szövegét újra közlöm a *Zsidók a magyar társadalomban* (2015) I. kötetében, 152 skk. – A rövid életű *Literáriai Csarnok* Munkácsy János (1802–1841) színmű- és hírlapíró *Sürgöny: politikai, tudományos, művészeti hírlapjának* szépirodalmi melléklete, a *Rajzolatok a társasélet- és divatvilágból* című politikai és divatlap folytatása s így Kossuth *Pesti Hírlapjának* egyik előzménye volt.

5 Életről: Haller Jenő: *Rózsák és tövisek között a bitófáig* (1933); Kovács Septimus OFM: „Gasparich Kilit”, *Vigilia*, 13 (1948), 151–153.; Tálás Géza: „Újabb adatok Gasparich Kilitről”, *Vigilia*, 28 (1963), 190–192.; *Magyar Katolikus Lexikon*, s.v. – Ezen írások eltérő vagy ellentmondó adatait nem minden ponton tudtam összhangba hozni. Gasparichnak a zsidókról írt cikkét egyikük sem említi.

mint vértanút tartja számon. Muraközi kultusza a szerb–magyar nemzetiségi ellentétek, a nacionalizmus és az irredenta frontvonalán áll. Emlékére Perlakon (Prelog) obeliszket állítottak (1894), ezt 1918. decemberben a Szokol szerb (pánszláv) ifjúsági (félkatonai) mozgalom tagjai ledöntötték, de 1998-ban helyreállították. Szülőházán emléktáblát helyeztek el, mindkét emlékjel felirata „a magyar szabadság vértanújának” nevezte. A második világháború idején, amikor Magyarország Hitler támogatásával – vagy Hitler háborúját támogatva – elfoglalta a Délvidéket, 1943. májusban Csáktornán (Čakovec) bronzpatinás alumíniumszobrot emeltek neki. A szobrot boldogfai Farkas Sándor (1907–1970) készítette, ősi muraközi katonai, földbirtokos és vármegyei tisztviselőcsalád tagja, prominens egyházi és politikai szobrász. Az avatáson Zadravecz István ny. tábori püspök mondott beszédet. Ma Zalaegerszegen a Gasparich Márk utca hirdeti emlékét.

3. Gasparich története mellé egy másikat is állítok. Irányi Dániel (1822–1892), az 1840-es évek második felében a reformellenzék tagja, a márciusi ifjak egyike: 1848. májusban a nemzetgyűlési választások előtt a Lipótvárosban ő lépett föl képviselőjelöltként. A Lipótváros külső és a Terézváros kisebb belső része (a Király utcának a mai Deák térhez közel eső szakasza, a mai Erzsébetváros felső csücske) akkor már zsidónegyednek számított (ez volt az első pesti zsidónegyed), a zsidók – a mai Deák téren lévő piac árusai – egyelőre csak mint a városi polgár háztulajdonosok bérlői lakhattak ebben a városrészben, a nagyvállalkozók a Lipót-, a piaci árusok a Terézvárosban. A Király utca elején 1848 áprilisában zavargások törtek ki a zsidók ellen, az események Petőfit, Jókait, Vörösmartyt megdöbbent tiltakozásra késztették. Talán csak mosolyt keltő anekdota, hogy alig egy hónappal később Irányi a Terézvárosban így kezdte választási beszédét: Tisztelt zsidók! De amikor megválasztották a kerület képviselőjének, ezt mondta: „A zsidók emancipációját, mint a mostani ingerültség [ti. az említett zavargások] mellett veszedelmest, pártolni nem fogja, s a nemzetgyűléseni elővételét akadályozni fogja.”⁶ Évtizedekkel később, a kiegyezés kori országgyűléseken Irányi a Füg-

6 *Kossuth Hírlapja*, 1848. július 5., 15. – Az elutasítás még a lap szerint is indokolatlan volt.

getlenségi Párt (az ellenzék) befolyásos vezetője volt. Következésképpen kiállt a polgári szabadság ügyei mellett. Feddhetetlen jellemű, hajlíthatatlanul Kossuth-párti politikus, a szélső-liberálisok előképe, őt nevezték az országgyűlés lelkiismeretének.

4. Gasparich és Irányi paradigmikus esetek: szemléletes példák arra, hogy a bigott egyházi zsidóellenesség, a polgárosodás liberális programja és az osztrákellenes magyar függetlenségi törekvések a 19. században egymáshoz tapadtak.

5. Miközben az 1847/48. évi országgyűlés a keresztény egyházakat (római katolikus, evangélikus, református, unitárius, „ortodox”/görögkeleti) bevett vallásoknak (*receptae religiones*) nyilvánította, e „bevett felekezetek” „egyenlőségét és viszonyosságát” törvénybe foglalta (1848:XX. tc., „A vallás dolgában”), s így megszüntette a római katolicizmus államvallás jellegét, ez az önmagában igen lényeges változás, fájdalom, az izraelita vallást, a zsidókat nem érintette, őket a törvény mellőzte.

Az ország izraelita lakosainak képviselete az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés (nemzetgyűlés) elé kérelmet terjesztett (1848. július 24), a március 15-ei „12 pont” címfeliratához nagyon hasonló jelszóval: „igazságot, szabadságot, egyenlőséget”. Még tisztábban fogalmazva az indokolásban: „Mi azért kívánjuk jogainkat, mert emberek vagyunk – mi egyenlők akarunk lenni e haza minden más lakosaival.” – Mert emberek vagyunk (!): a magyarországi zsidó ön-tudat ezzel eljutott az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozatának (1776) és a francia nemzetgyűlés Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának (1789) rendíthetetlen alapelveihez. A kérelemhez egy zsidó küldöttség még Széchenyi és Petőfi támogatását is kérte. Széchenyi a Naplóban (1948. július 29): „Zsidó küldöttség nálam. Emancipációt akarnak. Most, amikor minden elrontva és elpuskázva, nem ellenzem. Magyarország úgyis megszűnt létezni!” (A szavak nem kívánnak kommentárt.) Petőfi, egy rokonának kései visszaemlékezése szerint, a rabbit, aki felkereste, ki akarta dobni, és végül zavarában csak laza ígéretet tett, hogy majd mond egy beszédet a Múzeumnál⁷ – nem tette. Kállay Ödön (1815–1879) sza-

⁷ Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi* (2. kiad. 1980), II. köt. 439.

badelvű képviselő emancipációs törvényjavaslata (1848. július 26.) már a bizottságokban elakadt, és augusztus 6-án elnapolták.

Mint tudjuk, a nemzetgyűlésre sem Széchenyinek, sem Petőfi-nek nem volt befolyása. Kossuthnak ellenben igen. 1848. július 11. óta folyt a toborzási kampány („A haza veszélyben van...”), Kossuth nem engedte, hogy más tárgy kösse le a nemzetgyűlés vagy a közélet figyelmét. Már évekkel a kiegyezés után ő maga így magyarázta, miért tolta félre 1848 nyarán, a nagy visszhangot verő „ingerültség” után a zsidók emancipációját: „(...) csak a törvényesen bevett vallásfelekezetekre valánk kénytelenek szorítkozni; mert ha másként cselekszünk, harcra kél vala ellenünk a kereszténység nevében a hatalmas állású türelmetlenség vak heve; azzal izgat ellenünk, hogy mi a keresztény népet a zsidó vallás terjesztésére akarjuk megadóztatni, és olajat öntve emberszeretetlen izgatásával a tudatlan nép szenvedélyére, mely máris tettelességben dühöngött pár száz lépésnyire az országháztól. (...) Esdekelve kértük – mi magunk kértük – zsidó vallású honfitársaink pesti küldöttségét: tűrjenek még egy kisét a Haza, a Népszabadság érdekében; ne kényszerítsenek minket Hazánk újjászületésének kedvező percét veszélyeztetni; higgyenek a szabadság világában, mely egyedül képes a szeretetlenség ködét, a türelmetlenség homályát eloszlatni, s bízzanak a közel jövőben, mely nekik az oly rég, oly sokat s oly embertelenül üldözötteknek igazságot fog szolgáltatni.”⁸ A mentegetőző szavak 1871-ben Kossuth magyarországi híveinek szóltak, hogy élessze bennük „a kegyeletet ragaszkodást a 48-diki hagyományokhoz”. „Ma már a magyar zsidó is egyenjogú magyar polgár; legyen megáldva érte a szabadság nemtője” – zárja megkönnyebbülten a magyarázkodó fejtegetést, amelyből személyes felelőssége is kiolvasható.

Az emancipációs törvényt, Kemény Zsigmond és mások előterjesztése alapján, a Szemere-kormány csak 1849 nyarán terjesztette a nemzetgyűlés elé, Szegeden, akkor már légüres politikai térben. A legeslegutolsó ülésnapon fogadták el (1849:IX. tc., „A zsidókról”, 1849. július 28.), tényleges hatályba lépésének leghalványabb remé-

⁸ „Sokaknak (II. Visszapillantás 48-ra)” (Turin, 1871. jan. 12.), *Magyar Ujság* (1871. január 20) = *Kossuth Lajos iratai*, 8. köt. (1890).

nye nélkül.⁹ (Két hét múlva jött a világosi fegyverletétel.) A plakáton Kossuth aláírása szerepel ugyan a törvény alatt („Kormányzó / Kossuth Lajos s. k.”), de a kormányzó elnök akkor már Vidin felé tartott.

Az ország zsidó lakosságának polgári státust csak az 1867:XVII. tc., „Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében” adott, az izraelita/zsidó hitfelekezeteknek a keresztény egyházakéhoz hasonló, „bevett” státust az 1895:XLII. tc., „Az izraelita vallásról”.

6. A Habsburgok 1671 (az utolsó bécsi kiűzetés) után – történeti, jogi szakkiefejezéssel – „tűrték” a zsidókat, elfogadták, hogy beilleszkedjenek a birodalom gazdasági életébe, II. József pátensei után már társadalmi rendjébe is.¹⁰ Ferenc József uralkodása alatt kezdetől fogva figyelmet fordított sajátos ügyeikre, kiszabadította őket a feudális kötöttségekből, elégedetten nézte gazdasági, támogatta társadalmi (integrációs) törekvéseiket, politikájában nem volt helye az antiszemitizmusnak. Már 1849-ben akkor elfogadható módon rendezte a zsidók közjogi helyzetét: az ún. olmützi birodalmi alkotmány (1849. március 4., innen: *Märzverfassung*) kimondta „minden nemzetiség és az országban használatos nyelv egyenjogúságát”, és az ún. szilveszteri pátens (1851. december 31.), mely az előbbit visszavonta, változatlanul megerősítette minden „honos”, illetve „állampolgár” teljes egyenlőségét. Ezek a jogszabályok értelemszerűen a zsidókra is vonatkoztak. Ekkor rendezték a bécsi hitközség helyzetét stb. Vonatkoztak volna Magyarországra, a magyarországi zsidókra is, itt azonban a trónfosztás (1849. április 14.) és a függetlenségi háború (szabadságharc) bukása következtében ténylegesen nem léptek hatályba, mint ahogyan az 1849: IX. tc. sem.

Deák Ferenc, gr. Andrássy Gyula, br. Eötvös József és a többiek, akik a kiegyezés tárgyalásos előkészítésén dolgoztak, Csemegi Ká-

⁹ A törvényről és előzményeiről részletesen, iratokkal: Miskolczy Ambrus: „A zsidók polgáritásáról a nemzetgyűlés által törvény alkotott.” Az 1849-i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai”, *Múlt és Jövő*, 1998/1.

¹⁰ A gazdag irodalomból: William O. McCagg: *A History of Habsburg Jews, 1670–1918* (Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 1992) (magyarul is); Klaus Lohrmann: *Zwischen Finanz und Toleranz. Das Haus Habsburg und die Juden. Ein historischer Essay* (Graz: Styria Verlag, 2000).

roly, Jókai Mór, gr. Széchenyi Béla, Tisza Kálmán, Trefort Ágoston vagy br. Kemény Zsigmond (aki egykor részt vett a Szemere-kormány emancipációs törvényének kidolgozásában, és abban az időben hírlapot szerkesztett): a reformkori magyar nemesi liberalizmus még aktív képviselői azt a koncepciót tartották szem előtt, hogy az ország politikai helyzetének normalizációja érdekében mindenképp helyre kell állítani a jogfolytonosságot az 1848. áprilisi törvényekkel. Ez a jogfolytonosság abban áll, hogy a Ferdinánd király lemondása után trónra lépő I. Ferenc Józsefet magyar királlyá avatják és megkoronázzák, egyszersmind pedig elfogadják a Ferdinánd által szentesített áprilisi törvények (1848: I–XXXI. tcc.) azon részét, amelyek addig nem léptek hatályba. Azaz a Habsburg-dinasztia trónfosztását, amely nem is törvény volt, csupán nyilatkozat, semmisnek tekintik, és ezzel a magyar jogrend visszalép a trónfosztást megelőző szintre. Ezzel az aktussal mintegy kiesett a törvények folyamatoságából a későbbi – mint említettem, 1849. július 28-án elfogadott – zsidóemancipációs törvény. Az említett férfiak jogérzékenyültek tartotta, hogy az áprilisi törvények újraélesztésével együtt, azok kiegészítésére törvénybe iktassák az 1847/48. évi országgyűlés napirendjéről levett zsidóemancipációt, életre keltsék az 1849:IX. tc. szellemét.

Az 1865/68. évi országgyűlési ciklusban a kiegyezés megnyitotta az utat a jogrend explicit szabályozása előtt. Az országgyűlés meghozta a megfelelő, az 1848. áprilisi törvényeket restauráló törvényeket (1867: I–XVI. tcc.), Deák, Andrássy, Eötvös koncepciója alapján. Ferenc József koronázása után már nem maradt kétség aziránt, hogy meg fog valósulni a zsidók emancipációja is. Elsőként valóban az emancipációs törvény került sorra, az országgyűlési vitában ilyen elnevezésekkel: „zsidók egyenjogúsága”, „zsidók felszabadítása”. Mindjárt a törvényjavaslat beterjesztése után, az államadóssági törvényjavaslat vitájában Böszörményi László (1822–1869), a nagykállói kerület ellenzéki (Balközép Párt) képviselője kijelentette, összességében az 1848-ban meglévő szabadságjogokat és a kiegyezésben kialakult államformát: „Ami a polgári szabadságot illeti, az 1867. évnek van egy előrelépése, és ez az izraeliták egyenjogósítása.”¹¹ Ab-

¹¹ *Képviselőházi napló* (1865–1868), VI. köt., 302. (188. orsz. ülés, 1867. december 13.)

ban a helyzetben ez a szinte lekicsinylő árnyalatú megjegyzés úgy értendő, hogy az ellenzéki képviselő mintegy mellékesen tudomásul veszi, hogy a kormánypárt a zsidók ügyét helyezte legelőbbre „az állami szabadság, függetlenség biztosítása” helyett. A képviselő ugyanis egy szuszra részletesen felsorolta az állami függetlenség sérelmének példáit (az uralkodó nem magyar, a központi kormány nem magyar, a hadsereg parancsnoka nem magyar, a vám- és kereskedelmi szövetség hátrányos stb.): „Magyarország érdeke mostoha fog maradni”, „sokkal több és súlyosabb teher fog hárulni az országra, mint minőt halálos ellenségeink vetettek ki reánk”.

Bár akkor a képviselőházi vitában a „kiegyenlítés” próbaköve az államadósság ügye lett, az ellenzéki képviselő elejtett megjegyzése azt mutatja, hogy a zsidók polgári egyenjogúsága mindjárt 1867-ben a dualista államot működtető kormánypárt és az 1848/49-es hagyományokat fenntartani akaró, a nemzeti függetlenséget legfőbb politikai célnak tekintő ellenzék vitájának ütközőpontjába került.

Az emancipációs törvényt (1867: XVII. tc.) az országgyűlés 1867. december 20-án fogadta el, s néhány nap múlva a király szentesítette (december 27.). Az egykori nemesi liberálisok politikai szándékának fontos eleme volt az is, hogy a nem sokkal később elfogadott liberális nemzetiségi törvény (1868: XLIV. tc., „A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”) a zsidókra már nem terjedt ki – egyébként nem is nevezte meg, hogy a politikai (!) nemzeten belül melyek a nemzetiségek. Tehát a törvények a zsidókat nem mint népet, nemzetiséget vagy nemzeti kisebbséget vette be az alkotmányba, hanem mint polgárokat, mint egyéneket.

7. A a dualizmus kori magyar függetlenségi vagy szabadságharc Bécs ellen történelmi hazugság. Magyarország része volt az Osztrák–Magyar monarchiának, 1867 után a szabadságharc már nem lehetett több mint üres retorika, évtizedeken át nem volt komoly politikai erő, amely a kiegyezésből szabadulni akart volna.

Az egykori nemesi liberális nemzedék még élő tagjai és politikai utódaik, a kormánypárt (Felirati vagy Deák-párt, 1875-től Szabadelvű Párt) mindig határozottan kiállt a zsidók egyenjogúsága mellett. Br. Wenckheim Béla, Tisza Kálmán és Wekerle Sándor miniszterelnökök (1875, 1875–1890, illetve 1892–1895, resp.),

Trefort Ágoston és gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszterek (1875–1888, illetve 1892–1894, resp.), Berzeviczy Albert, a képviselőház alelnöke (1895) és mások a leghevesebb parlamenti viták idején (Tiszaeszlár: 1882–1883, recepció törvény: 1894–1895) tétovázás nélkül, pártjuk és személyük népszerűségével nem törődve, erélyes szavakkal utasítottak el minden zsidóellenes indítványt, támadást. Külön is kiemelendő Tisza Kálmán, aki 1875-ig a Balközép Párt vezére volt, majd áttért Deák oldalára, hogy az általa vezetett Balközép és a Deák-párt egyesülése után létrehozza a Szabadelvű Pártot: szememben ők, Deák és Tisza a korszak politikai kulcsfigurái. Tisza hosszú miniszterelnöksége (1875–1887) alatt, gazdasági és külpolitikai válságok közepette, különösen pedig a tiszai vérvád és per idején erélyesen kordában tudta tartani a zsidóellenes törekvéseket. – A megnevezett politikusok szerepét a történetírás nem minden mozzanatában értékeli pozitívan, de az nem tagadható, hogy a dualizmus kori kormányok a zsidóellenesség és a politikai antiszemitizmus elleni fellépéssel e téren történelmileg is példásan töltötték be kormányzati szerepüket, különösen a két világháború közötti vagy a rendszerváltás utáni parlamenti ciklusok vezető politikusaival összehasonlításban.

Természetesnek tekintette a zsidók – mint zsidók – jelenlétét a magyar társadalomban a liberális Pulszky Ferenc (1814–1897), neki még az 1848-as emigrációból hazatérő nemzedék más tagjaihoz képest is jelentékeny nyugat-európai tapasztalatai voltak. És a székely nemes br. Orbán Balázs (1830–1890), ősei között katonatisztekkel és (anyai ágon) isztambuli görög vagy olasz nagyszülőkkel, élettörténetében hosszú közel-keleti és nyugat-európai utazásokkal. Székelyföldi útleírásában Orbán adta első részletes ismertetését a zsidó hitelveket valló, a XVII. század óta minden üldöztetésnek ellenálló székely szombatásoknak,¹² s föl sem merült benne, hogy ezek a krypto-zsidók, évszázadokon át üldöztetések közepette fenntartott vallásukkal, ne tartoznának a székely nemzethez. Az emancipáció jótékony légkörét dicséri – paradox módon – még az is, hogy Hillel Lichtenstein (1815–1891) ultraortodox rabbi – Moses Schreiber

12 Orbán Balázs: *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból* (Pest: Ráth Mór, 1868; reprint, Budapest: Helikon Kiadó – MK-KE, 1982), I. köt., 146. skk.

egykori pozsonyi főrabbi (a *Hatam Szofér*) ortodoxiáját végtelkéig feszítve – éppen az emancipáció veszélyeitől tartva hirdette meg, mint a Tórához való hűség egyetlen útját, a zsidók teljes elzárkózását: „Mindenki, aki hű a zsidó valláshoz, nagyon óvatos kell hogy legyen, hogy ne mondja, hogy az ország, ahol most élünk, mivel (ott) születünk és nőttünk fel, az a hazánk volna”, mert ezzel „halasztaná a megváltást és a messiás eljövételét”.

Az egyenjogúság, amit az emancipációs törvény a zsidóknak megadott, mindössze másfél évtizedre befolyásolta meghatározó módon és zavartalanul a magyar közéletet: a törvény kihirdetésétől a tiszaezlári vérvádig. Ezen idő alatt is országosan és az országgyűlésben számos vita folyt a zsidók helyzetéről, történtek tiltakozások is feltétel nélküli egyenjogúsításuk ellen (1882. február), de a kormány feltétel nélkül mögöttük állt.

Ebben az időszakban valósultak meg a br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdeményezésére összehívott Egyetemes Gyűlés („zsidó kongresszus”) határozatai. Többek között döntött – Deák Ferenc hathatós támogatása mellett – az országgyűlés és a király az ortodox hitközségek önálló státusáról, az 1849-ben a zsidókra kirótt hadisarc összegéből Ferenc József által létesített Iskola-alap felhasználásáról, ezen belül az Országos Rabbiképző Intézet megalapításáról, s ezeken kívül is számos ügyben, különösen iskola- és oktatásügyekben (1868: XXXVIII. tc., „A népiskolai közoktatás tárgyában”), nem beszélve a minden vallásfelekezetet érintő törvényekről. Az országgyűlés mindkét házában voltak zsidó képviselők, például Wahrmann Mór (1832–1892) nagyvállalkozó, a pesti izraelita hitközség elnöke a képviselő- és Hirschler Ignác (1823–1891) neves szemorvos mint a király által kinevezett tag (1885) a főrendiházban.

8. Érték támadások a zsidókat az országgyűlésben ez alatt a másfél évtized alatt is, és különösen kemények voltak Istóczy Győző többnyire higgadt ügyvédi megfogalmazásban előadott, de az évek folyamán rendszerré összeálló, szinte mániákusan elfogult felszólalásai. Az országgyűlésben egyébként is sűrűn szót kérő képviselő 1875-ben hosszú beszédben támadta a zsidók befolyását a társadalomban, liberális szellemiségüket, nemzetközi kapcsolataikat, s

javasolta az emancipáció felülvizsgálatát és külföldi zsidók betelepülésének korlátozását. 1878-ban (június 24.), kedvező nemzetközi politikai pillanatban, az orosz–török háborút lezáró béke (1878. március 3., San Stefano, ma: Yeşilköy, Isztambul) és a közvetlenül a balkáni helyzet rendezése, hosszabb távon az Oszmán–török Birodalom kiszorítása céljából összehívott berlini kongresszus megnyitása (június 13.) után, a lehetőségtől felhevülten: nagy felzúdulást és visszhangot kiváltó beszédben javasolta az országgyűlésben, hogy az osztrák kormány, amely részt vett a tárgyalásokon, érje el a Portánál egy Törökország fennhatósága alatt álló Palesztina felállítását, hogy majd ez az állam fogadja be a világ zsidóságát, s ezzel Magyarország is megszabaduljon a zsidóktól. Addig az országgyűlésben Istóczy a Deák-párt, illetve a Szabadelvű Párt soraiban ült, de 1879-ben nézetei miatt távozni kényszerült, és ellenzéki lett, majd megalapította saját pártját, az Antiszemita Pártot. 1880-ban, mondva csinált ürügyekkel, többször is felszólalt a polgári házasság kérdéséről folyó vitában, gondosan ügyelve arra, hogy a zsidókat elkülönítse a magyar társadalomtól, őket „külön társadalmi kasztnak, külön népfajnak, helyesebben mondva, külön emberfajnak” (!) minősítette, a velük – a magyar állampolgár zsidókkal – való kapcsolatokat „külügyi viszony”-nak nevezte, s arról beszélt, hogy a „schacherozó zsidónép” (héb.–jidd. „kereskedő”, „alkudozó”) Európában „uralmat, sőt terrorizmust” gyakorol, s ezt „raffinéria, kasztszerű szoros összetartás s a legnagyobbbrészt uzsora, agiotage (üzérkedés) s más irreális üzletek útján összeharácsolt mérhetetlen kincsek segélyével szerezte meg magának”. 1882-ben, amikor II. Sándor cár meggyilkolása (1881. március 13.) után Oroszországban és Ukrajnában sorozatban törtek ki a pogromok, és menekültek áradata indult meg Nyugat-Európa és Amerika felé, Istóczy azonnal törvényhozási intézkedést javasolt a bevándorlás korlátozására, a menekültek feltartóztatására. És így tovább.

Istóczy érveiben, minősítéseiben, kifejezéseiben nem nehéz felismerni azokat az aggályokat, mértéktelenül eltúlozva és eltorzítva bár, mely aggályokat a reformkorban a zsidókkal szemben a nemzet megteremtéséért és politikai haladásáért küzdő politikusok, hogy csak a legnagyobbakat említsem: Kölcsény, Széchenyi, Kossuth is hangoztattak az országgyűlésben, s amely aggályok alapján korlátoz-

ni akarták a zsidók betelepülését, s ha egyáltalán, vallásuk, szokásaik elhagyásához, asszimilációjukhoz kötni egyenjogú befogadásukat; nem nehéz felismerni azokat az érveket, amelyek alapján a reformkori országgyűlések az emancipációt mindvégig elutasították. Minden elutasítás központi eleme a zsidók – az esetleg már több nemzedék óta Magyarországon élő zsidók – „idegen”-sége volt: a más nyelv, más szokások, más templomi rítus, más „nemzet” vagy „faj”. Istóczy azonban ennél tovább ment el, ő a zsidók uralmáról beszélt („állam az államban”), meghonosította a német mintájú politikai antiszemitizmust, s 1883. januárban – átmeneti sikereinek csúcsa felé tartva – az emancipációs törvény visszavonására is indítványt terjesztett elő az országgyűlésben; azon év végén alapította meg az Országos Antiszemita Pártot.

Hogy az 1867: XVII. tc. valóban megváltoztatta Magyarországot, annak legkisebb, de annál beszédesebb jelét mégis éppen Istóczy beszédeinek parlamenti visszhangja mutatja. Szónoklatait nemcsak a képviselők fogadták sokszor – jegyzőkönyvileg is rögzített – „derűtség”-gel, magyarul: kinevették, de nem volt egyetlen olyan érdemi megszólalása sem, amelyben az emancipációs törvénynek ellentmondó minősítéseit és indítványait a kormánypárt képviselői vagy maga a miniszterelnök ne utasították volna el azonnal és a leghatározottabban, akár már a felvezetésben, akár szavaiba vágva is, legkésőbb a vitázásban. Istóczy szélsőséges javaslatait még az ellenzék sem támogatta.

9. A dualizmus idején a Szabadelvű Párt volt kormányon, de a választásokon a magyar lakosságnak alig több mint 40 százaléka támogatta, parlamenti többséget csak a nemzetiségek és a zsidók megnyerésével tudott szerezni. A Függetlenségi Párt az átellenes oldalon állt.

A kiegyezés után a parlamenti ellenzék a magyar függetlenségi eszme köré szerveződött, Kossuth híveit tömörítette, egymásba átalakuló pártjai nevükben is büszkén utaltak a nemzeti függetlenségre. Az 1865-ben összeült országgyűlés Határozati Pártja a kiegyezés után szukcesszíve ezeken a neveken futott: Balközép Párt (és egyik szárnya: Szélsőbal), 1848-as Párt, majd Országos 1848-as Párt (1865–1874), 48-as Függetlenségi Párt (1874–1884), Függetlenségi

Párt (1874–1888), Függetlenségi és 48-as Párt (1884–1918) stb., népnyelven: Kossuth Párt. Elnökei: Madarász József (1814–1915), 1869-től pedig Irányi Dániel. Rendületlenül Kossuth-párti maradt Kállay Ödön is, ellenzékben. A nemzeti ellenzék és az emigrációban élő Kossuth között az 1848-ban zsidó vallását letevő, kikeresztelkedett Helfy Ignác (1830–1897) tartotta a kapcsolatot. A párt országgyűlési képviselőinek, a párt ellenzéki helyzete és tagjainak az emigrációban élő Kossuthhoz való ragaszkodása miatt, elvben is a kormánypártéval átellenes politikai álláspontra kellett helyezkedniük. Az egykori reformkori nemzeti liberálisok által Ausztriával megkötött kompromisszumot a párt elutasította, a dualizmus rendszerét radikálisan ellenezte. Némi egyszerűsítéssel mondva, a kurucos, „német”- és idegenellenes, pántlikás nemzeti hagyományt képviselte, 1848-as töltettel.

A dualizmus korában az a konfiguráció állt elő, hogy az ellenzék, amely a nemzeti függetlenséget mint legfőbb politikai eszményt vallotta, Ausztria- és dinasztiaellenes volt. A magyar függetlenségi törekvések mindig a kormánnyal szemben jelentkeztek. A zsidóellenesség táptalaja épp a függetlenségi retorika volt. A kormány ragaszkodott az emancipációs törvény betűjéhez és szelleméhez. Ergo a függetlenségi politikának közvetlenül vagy közvetve zsidóellenes éle volt. Az Ausztria-ellenesség az ellenzékben reflexszerűen a zsidóellenességet is jelentette. Ez a képlet határozta meg az általános politikai légkört. Még akkor is, ha az ellenzéki képviselők személyükben esetleg nem voltak is zsidóellenesek. Madarász az 1849: IX. tc. alapján állt, Irányinál a polgári szabadságjogok kiterjesztő értelemben a zsidókra is vonatkoztak, Istóczyt, a különutas ellenzékit csak alig tucatnyi párthíve követte.

10. Értelmezni kell az emigrációban élő egykori kormányzó dualizmus kori szerepét is. Az otthoni ellenzéki politikát Kossuth, bár élénken, de csak a távolból figyelte, információi közvetettek voltak, befolyása azonban maradt rá. Egyenes politikai céljait a kiegyezés megtörténte után fel kellett adnia, de a Függetlenségi Pártot nem engedte el. Az 1880-as évekből két érdemi véleményét ismerjük a zsidókkal kapcsolatban. Mindkettő az 1881. és 1884. évi országgyűlési választások közötti időszakból való. Tiszaeszlár, Istóczy or-

szágyűlési beszédei és az Oroszországból meginduló kivándorlás a politika előterébe állították a zsidó ügyeket. Kossuth félt, hogy a kormányzat maga mellé állítja a zsidókat. Már a vérvád felmerülése után, 1882. október 11-én Helfy Ignáchoz (Függetlenségi Párt) írt levelében figyelmeztette pártját: „Egy ilyen pártnak, ha activ tényezőnek akar tekintetni, nem lehet közömböst játszani egy ily horderejű mozzanattal szemben [ti. a »zsidó-kérdésben«], mely immár nem egyes emberek hóbortja, divergatiója vagy programja, tessék nevezni, aminek tetszik, hanem a nemzet életébe mélyen benyúló közügy, miben állást kell a pártnak foglalnia”; a párt „hivatása minden eréllyel rajta lenni, hogy a zsidóság a magyar nemzetbe beolvadjon, vele assimilálódjék”. De az oroszországi zsidó menekülthullámra ez volt a reakciója: „Magyarország ne tárjon kaput semmi jött-ment söpredéknek. Azt az önfenntartás kötelessége parancsolja, hogy idegen zsidóknak, épp úgy, mint idegen panszláv vagy panromán elemeknek Magyarországra csoportosulása meg ne engedessék.” Akkor már az oroszországi pogromok előtt menekülő zsidók voltak a baj. A következő évben, amikor már megvolt a tiszaszlári vádlottak teljes felmentését kimondó ítélet, Kossuth egy másik, szintén a Függetlenségi Párt politikájával foglalkozó levélben érintette a „zsidó-kérdést” Urváry Lajos (1841–1890) újságírónak (*Pesti Napló*) írt levelében (1883. augusztus 15.): „Én ember és ember között faj-, nyelv-, vallásfelekezet miatt soha sem tettem s nem is fogok tenni különbséget; az antisemitikus agitációt mint a XIX-ik század embere szégyellem; mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom.” Ezek a mondatok hangzanak el Fischer Iván karmester Tiszaszlárról írt, 2013 őszén bemutatott operájában („A vörös tehén”) a színpadra lépő öreg Kossuth szájából, az egykori antiszemita tombolás elítélésére – és nem lehet nem meghallani, hogy az opera kontextusában napjainkhoz szólnak.

A fenti nemes szavak mellett is, a levelekből kiderül, hogy Kossuth soha nem változtatta meg reformkori nézeteit abban a tekintetben, hogy a zsidóknak, ha a magyar társadalom tagjai akarnak lenni, meg kell változniuk, s ez a változás beolvadást jelent. Hasonló követelést hangoztatott 1844-ben Löw Lipóttal szemben, ezt ismételte meg 1882-ben Helfynek: „megkövetelendheti a párt a zsidóktól, hogy ők is lássanak hozzá azon antideluvianus [antidiluviánus,

vízözön előtti] szagú választófalak ledöntéséhez, melyek őket a keresztény polgártársaikkal egy nemzettestté összeforrásban akadályozzák, s az assimilatiót maguk részéről is buzgóan előmozdítsák; s kivetkőzve a felekezeti szűkkeblű kötelekeiből, maguk legyenek legsújtóbb ostorai azoknak, akik saját felekezetökből közül ez összeforrást nehezíteni törekszenek s az assimilatiót akadályozzák.”

11. A dualizmus korában nem volt Magyarországnak olyan kormánya, mely megtűrte az antiszemitizmust. A kormánypárti politikusok számára mindvégig rendíthetetlen elv volt, hogy az ország zsidó polgárai minden tekintetben egyenjogúak a többi állampolgárral, tagjai a nemzetnek. Hogy az antiszemitizmust, a zsidóellenes fellépést el kell utasítani. Nincs a magyar történelemben más olyan időszak, amelyben a kormány oly eltökélten lépett volna fel a zsidók polgári jogainak megsértése vagy csak kétségbe vonása ellen. Ezzel szemben a dualizmus felbomlása óta nem volt, már a tanácsköztársasággal kezdődően nem volt kormányunk, amely ne lépett volna fel a zsidók ellen. Kormányaink hol a zsidók vagyonából akartak megoldani szociális feszültségeket vagy nemzetgazdasági problémákat (kisajátítás, árjásítás, földosztás, államosítás), hol korlátozó intézkedéseket, jogfosztó törvényeket hoztak (numerus clausus, „idegenrendészeti eljárás”, azaz kitoloncolás a kivégzőosztag elé, foglalkozási kamarák kvótarendszere, zsidótörvények), hol csendőri és rendőri erőt vetettek be (gettósítás, deportálás), s a második világháború után az államra maradt vagy gazdátlan „zsidó vagyon” (letét, elkobzás, rablás, örökös nélkül maradt tulajdon) visszaszolgáltatását évtizedeken át nem hajtották végre. Nem volt kormányunk, amely ne tűrte volna a társadalom bizonyos rétegeiben, hangadó csoportjaiban megülő és ki-kitörő zsidóellenességet. Kormánypártban hangzott el a „New York – Tel Aviv tengely” formula, s kormánypolitikusok az elmúlt évtizedben is nagy változatossággal burkolják hasonló kifejezésekbe, átlátszó célzásokba antiszemitizmusukat.

Zsidóellenesség, a zsidók elleni hangulatkeltés, uszítás volt a reformkorban, és volt a dualizmus korában is. 1867, a kiegyezés Ausztriával és az ezt követő emancipáció fordulópontot jelentett. 1867 után az addigi zsidóellenesség új dimenziót kapott: az „idegen népelemből” a nemzeti függetlenségre veszélyes belső idegen lett.

Az országgyűlési ellenzék, amely a nemzeti függetlenség követelését tűzte zászlajára, nem volt ugyan programszerűen zsidóellenes, de a parlamenti konfiguráció úgy hozta, hogy a kuruc hagyomány, a 48-as függetlenségi eszme, a magyar nemzet esszencialista értelmezése, az Ausztria-ellenesség mégiscsak összetapadtak az antiszemitizmussal, olykor külön tisztántúli vagy külön református színárral. Mintha az arisztotelészi kategorikus szillogizmusok első alakzata szerint történt volna. Első premissza: „Ausztria” (a dualista rendszer, a kormány) a nemzeti függetlenség (a nemzet) ellensége. Második premissza: a zsidók „Ausztria” stb. külön támogatását élvezik, előnyöket kapnak, az idegen hatalom védi őket. A premisszákból, a két általános állításból, melyeknek egyike sem igaz, ez volt a (politikai) konklúzió: a zsidók a függetlenség (a nemzet) ellenségei. Ugyanez a hamis következtetés egyszerűbb fogalmazásban: ellenségem barátja az ellenségem. A zsidók „rárontanak” a nemzetre. (Később majd rárontanak a kommunisták is, hallottuk kormányfőtől; de hát ebben a gondolkodásban a kommunisták is mind zsidók.) 1867 a zsidókat beemelte az alkotmányba. A kormány védte a zsidók alkotmányos jogait, a függetlenségi ellenzék szemben állt a kormánnyal, ez az elentét a zsidókat a kormányhoz és Ausztriához kötötte, és a társadalmi közeg továbbra sem fogadta be őket. A méreg a politikából leszivárgott, beleivódott a magyar közgondolkodásba. A társadalom elvárta a zsidóktól, hogy asszimilálódjanak, olvadjanak be, röviden: tűnjenek el mint zsidók, de ha próbáltak eleget tenni az akkulturációs elvárásnak, felrótták nekik, hogy elfoglalják a helyet mások elől. A zsidók lettek a *par excellence* idegenek, akik a tösgyökeres magyarságot és a nemzet függetlenségét veszélyeztetik.

A felrajzolt képlet áttételesen érvényesült más területeken is. A függetlenségi ellenzék konklúziója, bár a gondolatmenetet nem fogalmazták meg, mint *gesunkenes Kulturgut* élt (s él immár másfél évszázada). Magához vonzotta az östörténeti rögeszméket, a pogány vallási romantikát. Csak egyik példaként utalok a nyelvtudományra. A magyar nyelv finnugor eredetét kifogástalanul bizonyította a német származású Hunfalvy Pál / Paul Hunsdorfer (1810–1891), egyébként 1841-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1865-től országgyűlési képviselő, majd a főrendiház tagja, és a Hunfalvy hívására Németországból áttelepült, magyarra lett Josef (József)

Budenz (1836–1892), 1861-től MTA-tag, aki a pesti egyetemen 1868-ban kapott egyetemi magántanári, 1872-ben – a királytól! – ny. r. egyetemi tanári kinevezést: a finnugor nyelvrokonság, csak mert idegenek állnak a tétel mögött, nem lehet igaz. Ez a gondolkodásmód az „idegent” (a nyugatost, liberálist, a „magyarkodókkal”, „ködevőkkel” szemben kritikust) transzformálja zsidóvá, a zsidót idegenné, azaz a nemzet ellenségévé. Az 1980-as években Kádár ifjú belső ellenzéke, az MSZMP népi/nemzeti/nemzetieskedő (óvatosan szovjet-, harsányan románellenes) szárnya nem is nagyon titkolta mellékes zsidóellenességét.

12. A mai magyarországi zsidóellenesség, antiszemitizmus, az idegenek, a menekültek elutasítása nem más, mint a kuruc hagyomány, a dualizmus kori nacionalista függetlenségi politika, a magyar etnocentrikus nemzetfelfogás egyik ága. Ebben a gondolkodásban a nemzeti függetlenség ellensége változatlanul „Ausztria” (ma így mondják: Európai Unió), és ezáltal ki más, a zsidók, akiket „Bécs” véd. Magyarország veszedelme, rögtönzött archaizáló megfogalmazásban, ez: a „Bécs–hitközség tengely”.

Komoróczy Géza